

Калашник О. А.,

аспірант кафедри організації судових і правоохоронних органів
Національного університету «Одеська юридична академія»

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК МІСЦЕВИХ ЗАГАЛЬНИХ СУДІВ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті досліджено становлення й розвиток місцевих загальних судів в Україні від найдавніших днів до наших часів. Зроблено висновок про те, що існуючі нині місцеві загальні суди зберегли чимало рис, характерних для організації й діяльності народних судів, що функціонували в Українській РСР. Обґрунтовується можливість зміни підходів до організації діяльності місцевих загальних судів з урахуванням історичного досвіду.

Ключові слова: становлення, місцевий загальний суд, народний суд, спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Постановка проблеми. Із проголошенням незалежності Україна взяла курс на побудову держави, зміст і спрямованість діяльності якої визначають права і свободи людини та їх гарантії, що зумовило необхідність створення дієвого механізму їх захисту. Особливе місце у вказаному механізмі посідають місцеві загальні суди.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти становлення місцевих загальних судів у своїх працях у межах дослідження історії судової системи в цілому чи на певному історичному етапі досліджували О. Биркович, М. Бедрій, І. Бойко, Н. Єфремова, С. Ковальова, П. Музиченко, П. Панталієнко, Н. Сиза, Д. Суло, С. Штогун та інші, однак ґрунтовних досліджень у цій сфері так і не з'явилося, чимало питань залишаються не вирішеними.

У зв'язку із цим **метою статті** є дослідження процесу становлення й розвитку місцевих загальних судів в Україні та вироблення рекомендацій щодо вдосконалення їх організації й діяльності з урахуванням історичного досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. У IX – другій половині XIV ст. на українських землях місцевих загальних судів як первинної ланки судової системи не існувало, оскільки існуючі тоді судові органи не були відокремлені від адміністрації, між ними не відбувалось розмежування судової компетенції.

За часів Київської Русі всі категорії справ щодо членів общини та злочини, що були вчинені на її території, розглядав вервний суд. Зазначений суд складався із «судових мужів» – представників місцевої знаті. Його очолював виборний голова (староста) [1, с. 36]. Варто зауважити, що деякі дослідники ототожнюють терміни «вервні суди» та «общинні суди» [2, с. 34]. Однак із такою точкою зору ми не погоджуємося, натомість підтримуємо думку І. Бойка та М. Бедрія, які зазначили: «Ототожнення общинного суду з вервним не є правильним, оскільки вервний суд сформувався одночасно з розбудовою проукраїнської держави, тобто Київської Русі, а общинний суд діяв у додержавний період як інститут родоплемінного суспільства на українських землях» [3, с. 27].

Судові функції в Київській Русі здійснював також князь. Підтвердженням вказаному є дослідження російського вченого І. Петрова, який писав, що сторона, яка порушила справу, кликала відповідача на «суд до царя». Останній вислуховував

аргументацію сторін, їх «дебати», після чого, зваживши на всі «за і проти», приймав рішення [4, с. 290].

Після хрещення Київської Русі судовими повноваженнями з розгляду цивільних і кримінальних справ була наділена й церква. Характеризуючи церковні суди цього періоду, М. Левчук слушно зазначила: «Церковний суд у Київській Русі був єдиним судом із власною чітко визначеною юрисдикцією, оскільки серед інших судових органів розмежування юрисдикції не відбувалось» [5, с. 105]. За твердженням І. Бальжик за статутами про церковні суди великих князів Володимира і його сина Ярослава всі взаємостосунки в буденному житті, які торкалися релігії, сімейних відносин і моральності, були віддані на розгляд церковного суду. Князі встановлювали, що не будуть втручатися у справи, передані на розгляд церкви, тим самим було введено розподіл церковної і світської судових систем [6, с. 248].

У середині XII ст. Київська Русь розпадається на ряд самостійних князівств, в яких, як справедливо стверджував О. Закопівний, функціонувала практично та ж судова система, що склалася за доби Русі [7, с. 15].

Під час перебування українських земель під владою Литви та Польщі існувала розгалужена, проте невпорядкована мережа місцевих судів, що мало наслідком переплетіння їх компетенції та можливість альтернативного вибору суду для сторін.

Так, у XIV–XVI ст. місцевими судами з розгляду цивільних і кримінальних справ були копні, домініальні, обласні, земські, городські, підкоморські та міські суди [8, с. 341].

Копні суди розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. Копному суду були підсудні всі суспільні групи, в тому числі шляхта, яка мешкала у селах [9]. На відміну від копного суду, земський суд не розглядав кримінальні справи. До його підвідомчості належали всі цивільні справи осілої (місцевої) шляхти: майнові спори, справи про спадщину, грошові спори, за винятком справ, переданих городським або підкоморським судам, чи тих, які вносились безпосередньо на вічевий (сеймиковий) суд [10, с. 238]. За твердженням Н. Старченко Н., до компетенції городського суду належали так звані чотири «старостинські артикули» – розбій на дорогах, підпал, напад на шляхетський дім, зґвалтування жінки, тобто кримінальні справи, що вимагали швидкого реагування [11]. Судовим органом у містах із магдебурзьким правом була лава [12, с. 136].

П. Музиченко зазначав, що до 30-х рр. XVI ст. судової системи як такої у Запорізькій Січі не існувало. На переконання науковця, суд носив чітко виражений суспільний характер. Більшість справ розглядалася на основі традицій і звичаїв просто і словесно. Постійно діючих судових органів не існувало. Право суду мав кожен козак, проте правосуддя здійснювалось лише колегіально, про що говорить сам принцип: «Де три козаки, там два третього судять» [13, с. 103].

Надалі, за твердженням І. Паньонка, судовий устрій Запорізької Січі складався із судів нижчих і вищих, до перших належали суди паланкові, курінні й міжкурінні [14, с. 115].

Унаслідок народно-визвольної війни 1648–1654 років на українських землях були утворені нові суди. Судовими органа-

ми нижчої ланки, за переконанням О. Бирковича, були сотенні, магістратські, ратушні, копні та сільські суди, а також доменіальні суди [15, с. 10]. На думку Н. Сизої, «компетенція сільського суду була доволі обмежена. Йому були підсудні менш важливі справи, цивільні й карні, селян та рядових козаків. На вимогу сотенного суду чи з підстав непідсудності сільський суд був зобов'язаний передати йому справу» [16, с. 19]. Сотенний суд вирішував цивільні і кримінальні справи у першій та другій інстанціях після вироків сільських судів, вів слідство й передавав справи на розгляд полковникові. Важливіші справи сотенний суд направляв полковому суду [17, с. 22].

Таким чином, у період гетьманування Б. Хмельницького вперше на території українських земель була створена та функціонувала власна судова система, в тому числі система місцевих судів, принципи організації й діяльності якої не були нав'язані з боку іноземних держав.

У 1763 р. гетьманом К. Розумовським була здійснена судово-реформа, яка передбачала нову систему місцевих судів. За новим порядком кримінальні справи мали розглядатись у 10 полкових містах гродськими судами, до яких обирали суддів із місцевої шляхти. Вони замінили колишні полкові суди. Уся Гетьманщина була поділена на 20 судових повітів, у кожному з яких було створено земський суд, що розглядав цивільні справи, та підкоморний суд, до відання якого належали справи землеволодіння. Дрібні суперечки міщан і простих козаків розглядали сотенні управи та міські суди, а селяни підлягали панській юрисдикції [18, с. 162].

На початку 80-х рр. XVII ст. на територію України, підвладну Російській імперії, поширено чинність Установлення для управління губерніями 1775 р. Зазначене положення передбачало створення таких місцевих судів, як нижня розправа для державних селян, магістрат або ратуша для міського населення та повітові суди для дворян [19, с. 307-309].

У 1864 р. у Російській імперії, в тому числі на підвладних їй українських землях, була проведена судова реформа, за якою було створено дві системи судів – загальна система та мирова юстиція (ст. 1 Упорядження судових установ [20]). Відповідно до ст. 12 Упорядження судових установ найнижчою ланкою в системі мирових судів вважалися мирові судді, які діяли в дільницях і містах. Судами місцевої ланки в загальній судовій системі вважалися окружні суди, що поширювали свою юрисдикцію на декілька уїздів (ст. 77 Упорядження судових установ). Варто зауважити, що на законодавчому рівні чітко окреслювалася лише юрисдикція мирових суддів та зазначалося, що всі інші справи, вилучені з їх підвідомчості, підсудні окружним судам, причому розмежування компетенції з розгляду кримінальних справ відбувалося залежно від виду покарання, що могло бути застосоване, а в цивільних справах – залежно від ціни позовних вимог.

Після приєднання Галичини й Буковини до Австрії на цих землях попередня судова система зберігалася до прийняття Австрійської Конституції 1867 р., за якою роль судів першої інстанції виконували повітові суди, що діяли у складі одного (повітові) або трьох (повітові колегіальні) судів. Вони розглядали цивільні справи і справи про злочини, які за підсудністю відносились до судів присяжних [21, с. 236].

Таким чином, під час перебування українських земель під владою Російської імперії та Австро-Угорської імперії (середина XVIII – XIX ст.) на території українських земель були створені й функціонували місцеві суди, однак принципи їх організації й діяльності відрізнялися, що насамперед зумовлено політичною роздробленістю та неможливістю розбудови власної судової системи.

У період національно-визвольної боротьби в Україні (1917–1920 рр.) створити сталу й ефективну систему судової влади не вдалося. Із приходом до влади Центральної Ради судові органи поділялися на органи місцевої і загальної юрисдикції. В. Землянська зазначає: «Місцева юстиція була представлена всестановим та особливим селянським судами. Органами всестанового місцевого суду були мирові суди, які розглядали незначні кримінальні й цивільні справи. Для остаточного з'ясування справи, яка повинна була вирішуватись мировим провадженням, а також для розгляду справ у касаційному порядку створювалися повітові з'їзди мирових суддів. Окружний суд був судом першої інстанції серед загальних судових установ» [22, с. 9-10].

Водночас у Західноукраїнській Народній Республіці було створено окремі суди для розгляду цивільних і кримінальних справ. Так, на ствердження В. Рум'янцева, 11 лютого 1919 р. видано закон про утворення в повітах трибуналів першої інстанції для розгляду кримінальних справ. Юрисдикція окружних і повітових судів обмежувалася цивільними справами» [23, с. 56].

Першим законодавчим актом радянської влади про суд був прийнятий 22 листопада (5 грудня) 1917 р. Радою народних комісарів РРФСР Декрет про суд. Він був опублікований 24 листопада 1917 р. й увійшов в історію радянського судоустрою як Декрет про суд № 1 [24, с. 320]. Зазначеним Декретом скасовувалися всі існуючі судові установи та створювалися місцеві суди, що надіялися повноваженнями розглядати всі цивільні справи із ціною позову до 3000 руб., а також кримінальні справи, якщо обвинуваченому загрожувало покарання до 2 р. позбавлення волі та якщо цивільний позов не перевищував 3000 руб.

Надалі було прийнято постанову «Про введення народного суду на Україні» від 4 січня 1918 р., відповідно до якої були створені дільничні, повітові та міські суди [25, с. 12]. З 1 лютого 1923 р. було введено в дію Положення про судоустрій Української РСР, відповідно до ст. 1 якого місцевим судом із розгляду цивільних і кримінальних справ був народний суд [26, с. 8]. Слід зазначити, що чимало норм вказаного положення щодо організації діяльності місцевих судів із розгляду цивільних і кримінальних справ проіснувало до прийняття Закону СРСР «Про судоустрій СРСР і союзних республік» від 16 серпня 1938 р. [27].

Законом УРСР «Про судоустрій» від 5 червня 1981 р. передбачалося створення районних (міських) народних судів у районах, містах та районах у місті з покладенням на них повноважень розглядати всі цивільні і кримінальні справи, за винятком справ, віднесених законом до відання інших судів [28].

Після проголошення незалежності України Законом України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР» від 24 лютого 1994 р. № 4017-ХІІ народні суди перейменовано на районні (міські) суди та додатково до розгляду цивільних і кримінальних справ до їх підвідомчості віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення [29]. Надалі, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» від 21 червня 2001 р. № 2531-ІІІ, районні (міські) суди було замінено місцевими судами, що розглядали як суди першої інстанції цивільні, господарські, адміністративні, кримінальні та інші справи в передбачених законом випадках, за винятком справ, віднесених законом до підсудності інших судів [30].

Із набранням чинності Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. № 3018-ІІІ в судовій системі

Україні було утворено місцеві загальні суди, що до формування системи господарських та адміністративних судів розглядали як суди першої інстанції всі категорії справ, крім тих, що були підсудні судам вищої ланки як суду першої інстанції [31].

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453-VI місцеві загальні суди є основною ланкою спеціалізованих судів із розгляду цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення, є найбільш наближеними до населення, організованими у відповідних адміністративно-територіальних одиницях, розглядають у першій інстанції (по суті) всі цивільні, кримінальні справи, а також підвідомчі їм справи про адміністративні правопорушення і справи адміністративної юрисдикції [32].

Як бачимо, існуючі нині в Україні місцеві загальні суди зберегли чимало рис, характерних для організації й діяльності народних судів, що функціювали в Українській РСР. Вважаємо, що надалі в умовах триваючої судово-правової реформи в Україні для зменшення навантаження на місцеві загальні суди і зміцнення їх незалежності цілком прийнятним є запозичення досвіду організації місцевих судів у Російській імперії за результатами судової реформи 1864 р., зокрема, запровадження інституту мирових суддів для розгляду нескладних справ та обов'язкове включення колективу суддів місцевого загального суду у процес призначення на адміністративні посади і звільнення з них. Також, на наш погляд, законодавцю слід переглянути існуючі в Україні підсистеми спеціалізованих судів і під час подальшого реформування судової системи врахувати історичний досвід існування окремих судів для розгляду цивільних і кримінальних справ.

Висновки. Аналіз джерел права різних періодів історії держави і права України дає змогу виділити періоди у становленні місцевих загальних судів у нашій державі. Переломними моментами в цьому процесі є встановлення на українських землях радянської влади та проголошення незалежності України у 1991 р. Із метою врахування цих обставин виділяємо три великі періоди становлення місцевих загальних судів: дорадянський, радянський та сучасний.

У межах першого періоду виділяємо наступні етапи: 1) IX – друга половина XIV ст. – охоплює час, коли місцевих загальних судів як таких не було, існуючі тоді судові установи не були відокремлені від адміністрації, розмежування судової компетенції не відбувалось; 2) друга половина XIV – перша половина XVII ст. – час перебування українських земель під владою Литви та Польщі, що характеризується існуванням розгалуженої, однак непорядкованої мережі місцевих судів із переплетінням їх компетенції; 3) середина XVII – перша половина XVIII ст. – характеризується створенням та функціонуванням власної системи місцевих судів, принципи організації й діяльності яких не були нав'язані з боку іноземних держав; 4) кінець XVIII – початок XX ст. – були створені й функціювали місцеві суди, однак принципи їх організації й діяльності відрізнялись, що насамперед зумовлено політичною роздробленістю та неможливістю розбудови власної судової системи.

Радянський період розвитку і становлення місцевих судів розпочинається в лютому 1917 р. зі встановленням на українських землях радянської влади. У межах вказаного періоду виділяємо наступні етапи: 1) лютий 1917 – січень 1923 р. – на вказаному етапі здійснюється формування народних судів, правонаступниками яких стали місцеві загальні суди, однак продовжують існувати інші суди місцевої ланки; 2) лютий 1923 – серпень 1991 р. – характеризувався подальшим розвитком та діяльністю народних судів як основної ланки судової системи УРСР.

Сучасний період розвитку місцевих загальних судів розпочався 24 серпня 1991 р. У його межах можемо виділити наступні етапи: 1) 24 серпня 1991 р. – 6 лютого 2002 р. – реформування місцевих судів, що існували в Українській РСР; 2) з 7 лютого 2002 р. – донині – подальше становлення й розвиток місцевих загальних судів, удосконалення порядку їх діяльності. З метою зменшення навантаження на місцеві загальні суди, зміцнення їх незалежності та вдосконалення діяльності цілком прийнятним є запозичення історичного досвіду запровадження мирової юстиції, створення окремих судів для розгляду цивільних і кримінальних справ та закріплення обов'язкової участі колективу суддів місцевого загального суду у процесі призначення на адміністративні посади і звільнення з них.

Література:

1. Терлюк І. Історія держави і права України (Доновітній час) / І. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – 400 с.
2. Василевич М.В. Становлення судової влади в Київській Русі / М.В. Василевич // Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 32–36.
3. Бойко І. Правовий статус вервних судів у Київській Русі / І. Бойко, М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 49. – С. 26–33.
4. Петров І.В. Государство и право древней Руси / И.В. Петров. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2003. – 413 с.
5. Левчук М.В. Сутність церковного суду в Київській Русі / М.В. Левчук // Держава і право: зб. наук. праць. – Серія: Юридичні і політичні науки. – Вип. 40. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 102–108.
6. Бальжик І.А. Духовні, правові та організаційні основи церковного суду / І.А. Бальжик // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 43. – С. 247–251.
7. Закропивний О.В. Розвиток територіальної організації судів в Україні до судової реформи 1864 р. (історико-правовий аспект) / О.В. Закропивний // Адвокат. – 2012. – № 6 (141). – С. 14–18.
8. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посібник / П.П. Музиченко. – 6-е вид., перероб. і допов. – К.: Знання, 2007. – 471 с.
9. Котенко Т.В. Копний суд та процес на українських землях (XIV–XVII ст.) / Т.В. Котенко // Часопис Академії адвокатури України. – 2011. – № 4 (13). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aau.edu.ua/e-journal/2011-4/11ktvzjs.pdf>.
10. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): монографія / І.Й. Бойко; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2009. – 628 с.
11. Старченко Н. Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI століття / Н. Старченко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chtyvo.org.ua>.
12. Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського: монографія. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 200 с.
13. Суд і судочинство на Українських землях у XIV–XVI століттях / за заг. ред. проф. П. Музиченка. – О., 2000. – 180 с.
14. Паньонко І.М. Органи влади Запорізької Січі: монографія / І.М. Паньонко; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2006. – 143 с.
15. Биркович О.І. Судова система української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.І. Биркович; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 18 с.
16. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини / Н. Сиза. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – 120 с.
17. Пашук А.Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII століття: монографія / А.Й. Пашук. – Х.: Вид-во Харківського ордена трудового червоного прапора державного університету імені О.М. Горького, 1961. – 47 с.
18. Мартянова С.М. Правові джерела та нормативно-правове забезпечення діяльності суддів Війська Запорозького Козацько-Гетьманської доби / С.М. Мартянова // Митна справа. – 2011. – № 1 (73). – Ч. 2.
19. Российское законодательство: в 9 т. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М.: Юридическая литература, 1987. – 528 с.
20. Российское законодательство: в 9 т. – Т. 8: Судебная реформа. – М.: Юридическая литература, 1991. – 496 с.
21. Історія держави і права України: навч. посібник / А.С. Чайковський (кер. кол. авт.), В.І. Батрименко, О.Л. Копиленко та ін.; За ред. А.С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 384 с.

22. Землянська В.В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського та Директорії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В.В. Землянська ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2002. – 18 с.
23. Рум'янцев В.О. Судова система в Україні в період «Української революції» 1917–1921 рр. / В.О. Рум'янцев // Проблеми законності. – 2009. – № 100. – С. 53–56.
24. Семенов В.М. Суд и правосудие в СССР / В.М. Семенов. – 2-е изд. – М. : Юридическая литература, 1984. – 320 с.
25. Суло Д.С. Організація судових органів Української РСР в період 1917–1925 рр. / Д.С. Суло. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1960. – 87 с.
26. Суло Д.С. Історія суду радянської України (1917–1967) / Д.С. Суло. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 234 с.
27. О судостроительстве СССР, союзных и автономных республик : Закон Союза ССР от 16 августа 1938 года // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1938. – № 11.
28. Про судостроїть України : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 5 червня 1981 року № 2022-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1981. – № 24. – Ст. 357.
29. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судостроїть Української РСР» : Закон України від 24 лютого 1994 року № 4017-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 26. – Ст. 204.
30. Про внесення змін до Закону України «Про судостроїть України» : Закон України від 21 червня 2001 року № 2531-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 40. – Ст. 191.
31. Про судостроїть України : Закон України від 7 лютого 2002 року № 3018-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27. – Ст. 180.
32. Про судостроїть і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41-42, 43, 44-45. – Ст. 529.

Калашник Е. А. Становление и развитие местных общих судов в Украине: исторический аспект

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению вопросов становления и развития местных общих судов в Украине от древних времен до наших дней. Делается вывод о том, что существующие сегодня местные общие суды сохранили немало признаков, характерных для организации и деятельности народных судов, которые функционировали в Украинской ССР. Обосновывается возможность изменения подходов к организации деятельности местных общих судов с учетом исторического опыта.

Ключевые слова: становление, местный общий суд, народный суд, специализированный суд по рассмотрению гражданских и уголовных дел, а также дел об административных правонарушениях.

Kalashnyk O. Establishment and development of local general courts in Ukraine: historical aspect

Summary. The article is devoted the questions of establishment and development of local general courts in Ukraine from ancient times to today. An author is grounded, that existent presently local general courts saved quite a bylines, characteristic for organization and activity of folk courts that functioned in Ukrainian SSR. The possibility of fundamental changes in organization of work of local general courts is argument.

Key words: establishment, local general court, folk court, specialized court of civil and criminal cases and administrative violations.